

OLÁH SÁNDOR

SZOVJET MINTA A SZÉKELYFÖLDÖN

Jelen dolgozat a romániai kollektivizálási kampány utolsó szakasza és befejezése utáni első időszak (1959–1970) társadalmi, gazdasági változásait vizsgálja a székelyföldi Udvarhely rajon kollektív gazdaságainak példáján. A hatalmi nyelvezetben a mezőgazdaság szocialista átalakításaként ismert 13 éves (1949–1962) társadalmi átalakítási folyamat következményei – a tulajdoni viszonyok átalakítása, társadalmi struktúra megváltozása, társadalmi mobilitás, foglalkozási szerkezet változása – már a kollektivizálás befejezése előtt, még a magángazda falusi társadalom elleni utolsó ostrom időszakában megmutatkoztak.

A központosító hatalmi gyakorlatban az uralmi viszonyok kiterjesztését és működtetését a „közös”-nek mondott gazdálkodó szervezetek esetében vizsgáljuk: 1962-től a kollektív gazdaságok, majd (1965 után) a termelőszövetkezetek természeti és társadalmi erőforrásai feletti rendelkezést, termelészervezést és -irányítást, a döntési hatáskörök kisajátítását, az ellenőrzést és felügyeletet, a gazdasági javak elosztásában, a fogyasztás szabályozásában.

Forrásaink: Udvarhely Rajon Néptanácsának és néhány kollektív gazdaság irattári anyagai, valamint a korszakot átélt beszélgetőpartnereink személyes emlékezésének dokumentumai, a szóbeli interjúk. A korszak irattári forrásai zö-

írásunk terjedelmesebb változatának megjelenési helye: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerk. Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2020. 99–140.

Megfigyelte, hogy ezek általában a közös munkákat nagyon kényelmesen végzik, lendület nélkül, jóval lassabban, mint ahogy a saját földjeiken dolgoztak, amikor egyéni gazdaságaik voltak. Ezért gyengék sok helyen a terméseredmények, és azért, mert a fiatalok, a legjobb munkaerő, ipari munkákra mentek...

mében hatalmi intézményekben vagy hatalmi intézményeknek címezve keletkeztek, tartalmaik sok esetben nem a valóságos viszonyokat rögzítették, hanem a vágyott vagy követelt célkitűzéseket, az elérni kívánt állapotokat. A lokális miliók életközeli viszonyainak megismerésében ezért fontos szerepük van a szóbeli interjúkból kibontakozó tapasztalattörténeteknek.

A második világháború után szovjet befolyás alá került kelet-európai államokban a mezőgazdaság szocialista átalakításaként ismert társadalom-átalakító program a szovjet kollektivizálási minta kényszerítésének feltételei között zajlott. Ennek elfogadásában, gyakorlatba ültetésében jelentős eltérések voltak a különböző országok között. A román kommunista vezetés két másik balkáni országgal (Albánia és Bulgária) a szovjet minta leghűségesebb alkalmazója volt.¹ Ebben a folyamatban Romániában jelentős szerepük volt a szovjet tanácsadóknak, akiknek iránymutatásai és befolyása alapján történt az állami erőszakszervezetek (állambiztonság, milícia) létrehozása és működtetése, az első ötéves terv elindítása, az erőltetett iparosítási program, a pénzügyi reformok végrehajtása, a mezőgazdasági terménybegyűjtés megszervezése.²

Az országban tartózkodó tanácsadók „aktívak voltak a mezőgazdaság kollektivizálásának eltervezésében és gyakorlatba ültetésében, erőltetve, hogy ezt először Konstanca tartományban valósítsák meg, ahol szovjet csapatok állomásoztak”.³ A falusi társadalmi csoportok egymás ellen fordítása, a lenini elvek alapján állandóan élesített osztályharc, a „kulákok” kizárása az ötvenes évek elején megalakult kollektív gazdaságokból szintén a korábbi szovjet kolhozosítás tapasztalatai alapján történt.⁴ A szocialista szektor gazdasági szervezeteinek, intézményrendszerének kiépítésében is a szovjet minta érvényesült: a romániai kollektív gazdaságok első alapszabálya (1966-ig volt érvényben) azonos az 1936-os szovjet alapszabállyal, hasonlóképpen a mezőgazdasági üzemek – állami gazdaságok, gép- és traktorállomások, kollektív gazdaságok, társas gazdaságok – hierarchiája is. A hierarchikus viszonyok elsősorban a gazdasági szervezeteknek kiutalt beruházási, fejlesztési alapok nagyságrendjében nyilvánultak meg, a redistribúcióban a kollektív gazdaságoknak juttatták a legkevesebbet.

A kollektivizálási kampány utolsó, erőszakos eszközökkel végrehajtott szakaszában (1958–1962 tavasza) az egyéni gazdálkodás feltételei folyamatosan romlottak: a közel egy évtizedes gazdasági elvonás meggyengítette a magántermelők gazdasági bázisát. Akárcsak Magyarországon, a székelyföldi falvak társadalmában is ezekben az években „az állandósuló létbizonytalanság, az igen erőteljes politikai és lélektani nyomás megtette a hatását, egyre több gazdálkodó tartotta kilátástalannak a kollektivizálással szemben tanúsított ellenállást. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a parasztság a társadalomban lényegében magára maradt. Hiszen az ötvenes évek végén ez volt a társadalom egyetlen olyan rétege, amely még széles körben rendelkezett magántulajdonnal, ami relatív személyi és gazdasági autonómiát biztosított számára. Az erőforrások teljes körű centralizálására, a társadalom feletti totális ellenőrzés kialakítására törekvő szocialista rendszer számára ez nem volt tartósan elviselhető.”⁵

A kommunista hatalomátvétel időszakában a székelyföldi lakosság közel 90%-a falun élt, ahonnan már a 19. század végétől a lakosság létszámának növekedésével jelentős volt az időszakos vagy végleges elvándorlás.⁶ A Székelyföldet magába foglaló, 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány⁷ gazdasági szervezeteit az ötvenes évek végére a kommunista vezetés a központosított tervezdélkodás országos szerkezetébe integrálta. A szocialista szektor térhódításá-

nak aránya a magánszektor rovására 1957-ig párhuzamosan haladt az ország és az MAT területén, 1957-ben az MAT lemaradt az országos átlaghoz képest a szövetkezetesítésben és a társulások szervezésében. 1958-tól kezdődően, a kollektivizálás második hullámában a társadalmi-gazdasági elnyomás fokozódása, a felélesztett falusi osztályharc, az államgépezet erőszakszervezeteinek terrorja a szocialista tulajdon részarányának növelésében azt eredményezte, hogy 1959-re a tulajdonszerkezetben már nagyobb volt a szocialista szektor aránya az MAT-ban, mint az országos átlag.

A székelyföldi kollektivizálás utolsó rohamának adatait Gagy József így összegezte: „1961 vége, illetve 1962 eleje a hatalom összehangolt, minden eddiginél nagyobb méretű akciójának ideje. 1961. február 1-jén 230, 1962. március 19-én, a kollektivizálás befejezése után 510 kollektív gazdaság van a tartományban – vagyis 13 hónap alatt jött létre tehát a kollektív gazdaságok 55 százaléka.”⁸ Végül a kollektivizálás befejezése után a mezőgazdasági terület 9,2%-a, a szántóföld 6,5%-a maradt magántulajdonban, (a megfelelő országos arányok: 8,6% és 4,6%). A mai székelyföldi megyékben magántulajdonban maradt: Kovászna megyében a mezőgazdasági terület 7,78%-a, Hargita megyében 12,93%-a (itt több hegyvidéki község kimaradt a kollektivizálásból), Maros megyében 5,63%.⁹ Kiteljesedett a gazdaság és társadalom szocialista típusú átalakítása, az iparban, szolgáltatásokban (kereskedelem) megszűnt a magántulajdon, a mezőgazdasági termőterület jelentős arányban a szocialista szektor része lett. „A Székelyföld évszázadok alatt kialakuló és fejlődő gazdasági, társadalmi és birtokszerkezete közel egy évtizedes központi, esetenként erőszakos állami beavatkozás révén átalakult, és ez jelentős társadalmi átalakulást eredményezett.”¹⁰

A hatvanas évek végéig a Székelyföldön a mezőgazdaság számított a legnagyobb gazdasági ágazatnak, a termelőszervezeteket tekintve a kollektív gazdaságok és az állami gazdaságok tulajdonában volt a termőterület nagy része. Az 1968-as közigazgatási átszervezésig az MAT-ba – Marosvásárhely kivételével – nem érkeztek jelentősebb ipari beruházások, a térség az erőforrásaival (munkaerő, élelmiszer-termelés, fa) a gazdaságpolitikai irányelvekből, a beruházási politikából következtethetően inkább kiszolgálója volt az ország fejlettebb, iparral rendelkező régióinak.

A kollektivizálási kampány időszakában végbement társadalmi változásokról Hunya Gábor úgy vélte, hogy: „A kollektivizálási kampány a hatvanas évek elején egy átalakult falusi társadalmat győzött le [...] a kollektivizálás erőteljes gazdasági expanzió idején folyt. Aki fel akart hagyni a földműveléssel, az talált munkaalkalmat a városokban. Megindult az ingázás és az elköltözés.”¹¹ A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az első téveszesítési kampány, a beszolgáltatások idején jelentősen csökkent, az 1950. évi 74 százalékról 1953-ra 70 százalékra, majd a változás lelassult, és csak a teljes téveszesítéskor gyorsult fel ismét, az 1959-es 68 százalékról 1962-re 60 százalékra csökkent.”¹²

A téveszesítés lezárását követően a mezőgazdasági beruházások területén stagnálás, a szövetkezeti szektorban és a gépállomásoknál csökkenés állt be. A szövetkezetekben kampány folyt a felhalmozási alap növeléséért, és elérték, hogy míg 1960–1963-ban a szövetkezetek beruházásainak kétharmada származott saját alapokból, a következő három évben több mint 80 százalék. A szövetkezetek javára nyújtott költségvetési támogatás tehát csökkent.¹³ A falvak elhagyásának és a foglalkozásszerkezet átalakulásának legfőbb oka – a központi vezetés vidék- és mezőgazdaság-ellenes politikájából következően – a mezőgazda-

sági és ipari jövedelmek közötti jelentős különbség volt. „A hatvanas években a parasztok jövedelmi helyzete a városiakhoz viszonyítva rosszabb volt, mint az ötvenes évek végén.”¹⁴ Az állam arra használta ki a jövedelemszabályozásban szerzett pozícióit, hogy erősítse a jövedelemátcsoportosítást. A téesszparasztok jövedelme a közösből és a háztájiból származó részből tevődött össze, kb. 40:60 arányban. A szövetkezetekben a munkaegységrendszer dominált, ez 1965-ig kizárólagos volt.¹⁵

Éppen azokban az években, 1965–67-ben, amikor a jó termést követően nőtt a mezőgazdasági jövedelem, amikor a háztáji termelést könnyítő intézkedéseket vezettek be, csökkent a legjobban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Nem csoda, hiszen a mezőgazdasági jövedelmek nem érték el az ipari jövedelem felét sem, és változatlanul a kétlaki család jelentette a legjobb alternatívát. Megindult egy olyan szelektív foglalkozásváltás, aminek következtében a mezőgazdaságban a nők, öregek és alacsony iskolázottságúak maradtak.¹⁶ A hatvanas évek második feléig a székelyföldi falvakból elvándorlók távoli építőtelepeken, vízierőműveknél, bányavidékeken (Zsil völgyi szénmedence, Nagybánya környéke) találtak munkaalkalmat.

Az országos adatok szerint 1963–1967 között a férfi mezőgazdasági dolgozók száma 2,39 milliőről 1,79 millióra csökkent, a nőké 2,1-2,2 millió fő körül stabilizálódott.¹⁷ A falvakban már ekkor sok helyen felütötte fejét az időszakos munkaerőhiány, miközben a legtöbb helyen problémát okozott a folyamatos munkalehetőség biztosítása.¹⁸

A romániai szocialista agrárszektor néhány sajátossága

■ A romániai szocialista gazdaságszervezés centralizált tervirányítási rendszerében, a politikai célok elérése érdekében a gazdasági szervezetek kapcsolatrendszerében állami monopóliumok léteztek. A bolsevik típusú kommunista pártok hatalomra kerülésük után az „állampárt” formáját vették fel. Ebben a folyamatban a párt etatizálódik azáltal, hogy közvetlenül állami-közhatalmi jogosítványokat gyakorol, az állami szervek tevékenysége pedig pártosodik.¹⁹ Az állampárt mint egyedül uralkodó párt nemcsak befolyásolja az állami szervek tevékenységét, hanem kisajátítja azok döntéshozói, hatalmi jogkörét.²⁰

A kommunista vezetés gazdaságpolitikájában elsődleges szempont volt az ipar (elsősorban a nehézipar és a vegyipar) fejlesztése. Az egész romániai szocialista korszak gazdaságszervezésére érvényesnek tekinthető Juhász Pál megállapítása: „Az iparosítás lázában élő közigazgatás az ipari és országosan centralizált kereskedelmi szervezetek szükségleteit az agrárszervezetek érdekei fölé emelte.”²¹ A mezőgazdasági termelés szervezésében a hatáskörök vertikális és horizontális koncentrációja érvényesült, az egymással alá-fölérendeltségben lévő szervezetek, intézmények, döntési szintek és pozíciók között a hierarchiában felül lévő szervezetekhez és pozíciókhoz döntési jogok tartoztak, az alsóbb szintű szervezetek szerepe a végrehajtásra korlátozódott.

Ebben a makrogazdasági feltételrendszerben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek csak korlátozottan lehettek *gazdálkodók*, az erőforrásaikkal, jövedelmekkel érdekeik szerint kalkuláló termelőszervezetek. A gyakorlatban a termelőszervezeteket állami tervezéssel, közigazgatási beavatkozásokkal kényszerítették gazdasági cserékre. Ebben a gazdaságpolitikában „a csere piaci mechanizmusa- it a közigazgatási vezérlés váltja föl. Minden egyes viszonyban külső döntés kér-

désévé válik a csere egyenlőtlenségének mértéke.”²² A termények árainak megállapítása, a termelési költségek elszámolása állami árképzés területe volt: „A hatósági árak megállapítására a gazdálkodó egységek csak nagyon szűk körben jogosultak, a mezőgazdasági termelészövetkezetek pedig egyáltalán nem. A gazdaságirányító szervek jogai végképp illuzórikussá teszik a gazdasági egységek önállóságát.”²³

A termelészövetkezetek nem jelenhettek meg önállóan a piacon termékeikkel, nem vásárolhattak árut, munkaeszközöket, alapanyagokat máshonnan, csak az állami vállalatoktól. A mezőgazdaság országos tervei (földhasználat, termelés, beruházás) minden földtulajdonost köteleztek. Minden mezőgazdasági egység tervvégrehajtó, függetlenül attól, hogy a tervközvetítés formája közvetlen tervutasítás, terv (vetés, terményszerkezet, állami felvásárlás stb.), ajánlat, amit a téesz közgyűlésének kell elfogadnia vagy utasítások és pénzügyi szabályozások révén végbemenő szerződéskötés és felvásárlás (háztáji és egyéni gazdaság).²⁴ A kollektivizálás kezdeti szakaszában országos viszonylatban sok kisebb mezőgazdasági területű termelészervezet alakult. Az 1957-ig megalakított kollektívek összességének (2755) több mint fele 300 ha alatti területen gazdálkodott.²⁵ A kollektivizálási kampány befejezése után elkezdődött a kisebb gazdaságok összevonása. A pártvezetés az optimális üzemméretet az 1500-2000 ha terület nagyságú gazdaságokban jelölte meg. Ebből a célkitűzésből következő, hogy a „szervezeti változtatások folyamata a kollektivizálás után sem fejeződött be. Mindjárt 1962-ben megindult az összevonási kampány [...] Az 1962. évi 6424 mtsz-ből 1964-re 4680 lett”.²⁶ A politikai irányítás a gazdálkodás minden szintjén érvényesült: „A szövetkezetesítés befejezését követő évben bekövetkezett nagyarányú gazdaságegyesítések »jogi« alapját is csak egy párthatározat szolgáltatta: ez megjelölte a különböző domborzatú vidékeken optimálisnak mondott területi kiterjedést. Az egyesítések a közgyűlések határozatai alapján mentek végbe, több esetben gazdaságilag-társadalmilag kellőképpen elő nem készített feltételek között.”²⁷ A kezdeti időszak gazdálkodásának viszonyairól egy évtized múltán kritikusan is lehetett beszélni: „a legtöbb kollektív gazdaság pontos területét sem ismerték: megállapítása alapjául a beiratozási kérvényekben feltüntetett területek szolgáltak, amelyek nem mindig voltak pontosak. Ugyanígy bizonytalan volt a terület művelési ágak szerinti megoszlása is, hiszen a kérvényekben nem a telekkönyvi nyilvántartás szerinti művelési ágat tüntették fel, hanem a tényleges használatnak megfelelőt.”²⁸ „A hatvanas években az összevonások, az állami hivatalnokok tömeges megjelenése a falvakban, a tsz-szövetségek létrehozása egyaránt csökkentették a szövetkezetek gazdálkodási önállóságát. A termelés központilag meghatározott és sokszor megvalósíthatatlan vetésterv alapján folyt, az attól való eltérés a helyi vezetők akaratan és leleményességén múlt.”²⁹ A termelési tervek a hatalmi intézmények felsőbb szintjein születtek, ahol a lokális természeti adottságok – sok esetben jelentős különbségeit – nem vették figyelembe.

A román kommunista vezetés gazdaságirányításában a politikai kényszer végig markánsan jelen volt, nem szorult háttérbe, mint Magyarországon, a szocialista termelészervezés egész korszakában működtek az állami gazdasági szervezetek politikai eszközökkel biztosított monopóliumai, az államigazgatási kényszerek, amelyek előírták az árukapszolatok kötelező rendjét³⁰ az országosan központosított vállalatok és a termelészövetkezetek között.

A mezőgazdasági szakembereket a központi vezetés káderpolitikája állami intézményekbe integrálta, ez az intézkedés fokozta a termelőszervezeteknek az állammal szembeni függőségét. „Aztán négy és fél év után központi intézkedés történt, hogy a gazdaságot jobban tudják befolyásolni, hát a mérnököt s a főkönyvelőket, tehát ezeknek a javadalmazását átvette a bank, az állatorvosokat átvette a mezőgazdasági igazgatóság. Onnét folyósították nekik a fizetést, a főkönyvelőnek a bank, s aztán ezen keresztül persze már a gazdaságoknak a függetlenségét veszélyöztették.”³¹

A gazdaságszervezés politikai függőségét a szakintézmények irányításában is tapasztalhatták a kollektív gazdaságok vezetői: „A banknak dirigált a pártbizottság, hogy nem jött be elég tej, itt-ott a főkönyvelő önféjűsködik, s aztán meg kell fegyelmezni, tehát így próbálták befolyásolni, hogy minden csepp tejet be kelljen szolgáltatni. Ezáltal, hogy a mérnököknek s a főkönyvelőknek az állam vette át a fizetést, hát a helyzetet ki is használták, azt táncoltatták, amit ők furulyáztak.”³²

A termelőszövetkezetek vegyes profilúak voltak: „Mindenféle növényt termesztettek, mindenféle állatot tartottak, kisparaszti gazdaságként működtek.”³³ A gazdaságok ágazati profilszabályozása, jövedelmeik elosztása nem a termelőszövetkezeti vezetés és a tagság hatásköre volt: ágazatonként – növénytermesztés, állattenyésztés, melléküzemek – kötelező tervmutatók teljesítésére kényszerültek. A téeszek állami irányításának speciális eszközei a gépállomások, mivel csak ezek rendelkeznek gépekkel.”³⁴ Az erőforrások redisztribúciójában az állami gazdaságok és a gép- és traktorállomások előnyben voltak a termelőszövetkezetekkel szemben. Az állami gépállomások rendszerében a gépek hatósági elosztása volt érvényben, a gépi munkaeszközök szabadpiaci forgalma ki sem alakult, a gépi munka ellentételezéseként a termelőszövetkezeteknek kötelező volt a szerződés kötés ezekkel az állami egységekkel.

„(A gépállomás munkájáért fizetett termény nagy teher volt a gazdaságoknak?) Hát hogyné, ez volt az államnak a manipulációja, így fejte le a kollektívet, hogy adta a gépet, megműveltette a földet, hitelezte a vetőmagot, műtrágyát, mindent, de ezeket mind meg kellett fizetni terménnyel, s ami olyan volt, azt pénzzel. Jegyzőkönyvet írtunk, s az mind nyilván volt a bankba tartva. Mikor bejött valami pénz, tejből, innen-onnan, akkor nézték, mire lehet lekapcsolni, s mennyt, hogy maradjon is valamennyi a kasszában.”³⁵

A központi irányításban nem csak a tervezéskor, a terményelvonáskor sem vették figyelembe a különböző tájegységek természeti adottságainak (éghajlat, a termőföld minősége) természetlagokat meghatározó feltételeit. „A gépi munkákat természetben kellett fizetni. A természetbeni fizetés, például egy hektár szántásra, az három kategória szerint fizetődött, volt első kategória, volt második és harmadik. A bánáti gazdaságok mind elsőbe voltak, de a Hargita megyei gazdaságokat is, amelyiknek olyan átlagtermése volt, mint azoknak, beillesztették ide az első kategóriába. Például búzából száz valamennyi kiló volt egy hektár szántásának a díja, amit csépléskor vittünk a bázához [gabonaraktár]. Úgyhogy nem voltunk mi támogatók, úgy éreztem örökké, hogy ez a tény, hogy nem jól soroltak be a természetbeni fizetésnél, a pénznél nem emlékszem pontosan, hogy volt, de a gabonából tudom, hogy annyit fizettünk, mint a regátiak, s ez hátrány volt. Kétezer kiló körüli volt a plafon, onnan kezdődött az első kategória, és abba beleestünk, kétezer fölötti terméssel. A kukoricánál s mindennél így ment.”³⁶

■ A mezőgazdaság szocialista szektorában folyó termelőmunka folyamatos ellenőrzésére tartományi és rajoni komissziókat szerveztek, e komissziók tagjai a végrehajtóbizottságok elnökei, ügyosztályvezetők mellett azok az agitátorok, pártaktivisták voltak, akiket községekbe vagy községcsoportokba, „terepre” küldtek a tartományi és a rajoni központokból. A tartományi komisszió tagjai a rajoni komissziót, a rajoni a maga során a községi komissziókat ellenőrizte. Az agitátorok általában a rajoni és ritkábban a tartományi központból érkeztek a falvakba. Gyakoribb volt az egy-két napos „terepen tartózkodás”, de a kampányok időszakában heteket is eltöltöttek egy-egy településen vagy községközpontban. A „kampány” lehetett a kollektív gazdaság vagy a társulás szervezésének időszaka, lehetett a terménybegyűjtés vagy a néptanácsi képviselőválasztás ideje. Az ellenőrző szervek, sorozatosan hiányosságokat állapítottak meg, és bírálatokkal ostromolták a kollektívek vezetőségének szabályellenesnek minősített döntéseit, a tagság alacsony jövedelmeinek okait ezekre a „hibás” döntésekre hárítva.

A mezőgazdaság szocialista szektorában az ötvenes évek második felében kialakított irányítási, szabályozási, szervezési, ellenőrzési és jövedelemelosztási gyakorlat meghatározta a hatvanas évek első felének gazdasági, társadalmi viszonyait is. A jövedelem elosztását, ennek keretében az ún. oszthatatlan vagy állóalap gyarapítását kiemelt figyelemmel kísérte a központi és a tartományi vezetés: „a kollektív gazdaságok nagy száma, amelyek nem kapják meg a rajoni és községi néptanácsok végrehajtó bizottságai és a mezőgazdasági szervek részéről a kellő irányítást, érdektelenül tekinti a közvagyon növelésének kérdését. 1956-ban, a tartományunkban lévő kollektív gazdaságok összlétszámából pld. az Erdőszentgyörgy rajoni ravai kollektív gazdaság semmit nem tartott vissza az állóalpra, míg 60 gazdaság, ami 48%-ot tesz ki, 10%-nál kevesebbet tartott vissza, ezek közé sorolhatjuk Csík rajont 7 kollektív gazdasággal, Régen rajont szintén 7 gazdasággal, Marosvásárhely rajont 18 gazdasággal, Kézdivásárhely rajont 7 gazdasággal, ahol az alapszabályzatban előírt kereten alul tartottak vissza az állóalpra.”³⁷

Az ellenőrzési akció felfedett „egy másik hiányosságot, hogy egyes kollektív gazdaságok, mint a Sepsiszentgyörgy rajonban lévő köpeci, gidófalvi, Székelyudvarhely rajoni felsőrákosi és bardoci vagy a Kézdivásárhely rajoni márkosfalvi kollektív gazdaságok rátértek a lótenyésztésre, a fejőstehenek rovasára. A sokoldalú és főleg tehén- juh- és sertésfarmok gyenge fejlesztése következtében sok kollektív gazdaságnak nagyon alacsony a pénzjövedelme. Így 1956-ban 25 kollektív gazdaság, vagyis a tartomány kollektív gazdaságainak 20%-a munkanaponként csak 2 lejig osztott ki pénzt. Így pld. Székelyudvarhely rajonban 13 kollektív gazdaság csak 2 lejig adott, 49 kollektív gazdaságban 2 és 5 lej között adtak munkanaponként. Ilyen irányú negatív példákat hozhatunk fel Erdőszentgyörgy, marosvásárhely, maroshévíz [sic!] Székelyudvarhely rajonokból [...]”³⁸

Az kollektivizálási propagandában hirdetett és ígért egyenlőségelv ellenére már a korai kollektív gazdaságok keretében megjelentek az új társadalmi egyenlőtlenségeket előrevetítő szabályozások és magatartásmódok. „Úgy szintén egyes kollektív gazdaságokban az a tény, hogy nagy az adminisztratív és vezetőségi apparátus, sok munkanapot emészt fel. Így Gyergyószentmiklós és Maroshévíz rajonokban levő kollektív gazdaságokban 1956. év folyamán megvalósított munka-

napok összértékének 13,2%-24%-át az adminisztratív és vezető személyzet javadalmazásának kifizetésére fordították. Elítélendő tény, hogy a Felsőrépai Kikelet kollektív gazdaságban teljesített munkanapok 24%-át az adminisztratív vezető személyzet emésztette fel.”³⁹ A központ és a periféria közötti kapcsolatok a hatvanas évek elején még kaotikusak, a hivatalos kapcsolattartásban a kezdeti időszakban sok az esetlegesség, de évek teltével a központi irányítás egyre jobban intézményesedett.

A kollektív gazdaságok tagságának javadalmazása folyamatosan alacsony volt, ennek fő okai a „szocialista felhalmozás”, vagyis a jövedelmek osztatlan alapba való visszatartása mellett az állami elvonás és a hatósági árszabályozás volt: „Én mint főkönyvelő nem tudtam pártolni a tagságot, s a mérnök sem tudta, kellett az utasításokat követni, s az azt jelönte főleg, hogy mindent, amit a mezőgazdasági termelősövetközetek megtermeltek, mindent be kellett adni, tehát arra irányult minden. Egyrészt igaz, a gépi munka sokat elvitt a terményből, főleg búzából, ugye a cséplés, az mind a gépállomáson keresztül került betakarításra, s nagyrészt az államnak kellett beadni, de azonkívül szerződni kellett, s ahol látták, hogy valamiből többesce van, akkor még pótszerződni.”⁴⁰

A korabeli propaganda szerint az oszthatatlan alapon visszatükröződik a szocialista felhalmozás folyamata: „A kollektív gazdaság oszthatatlan alapja a legfőbb közös alap, ezt nem osztják el a gazdaság tagjai között, és rendeltetése a bővített szocialista újratermelés biztosítása a közös gazdaságban”⁴¹ [...] Az oszthatatlan alap a kollektivizált javak, az állam által adományozott javak értékéből és a beiratkozási díjakból, az évi pénzjövödelmekből visszatartott összegből, az állatszaporulat értékéből, az állatok élősúlyban való növekedéséből, az építkezések és a gazdasági leltár terén eszközölt felhalmozásokból tevődik össze. Az oszthatatlan alap fejlesztésének egyik fő útja a *kollektív gazdaság évi pénzjövödelmének visszatartása*.”⁴² (Kiemelés az eredetiben – O. S.) Gh. Dej pártfőtitkár „szem előtt tartva az állóalap fontos szerepét a kollektív gazdaságok gazdasági-szervezeti megszilárdításában” ajánlotta, „hogy a kollektív gazdaságok ne csak a pénzjövödelmek, hanem a *természetbeni jövedelmek bizonyos százalékát is tartsák vissza*”.⁴³ (Kiemelés az eredetiben – O. S.) A jövedelmek egy részének visszatartása a pártvezetés felsőbb szintjén „ajánlás”, de a közvetlen rajoni utasításokban megkerülhetetlen kényszer volt.

A gazdaságok felszerelésének, termék- és terményforgalmának nyilvántartása az első években meglehetősen laza szabályozások szerint történt, „s többnyire a helyi megítélés volt a döntő a háztájihoz való jog és a háztáji nagysága tekintetében”.⁴⁴ A kollektív gazdaságok alapszabálya szerint a „veteményes”-nek nevezett parcellák engedélyezett nagysága kezdetben 0,3 ha volt családonként, majd 1965-ben megváltoztatták, és dolgozó tagonként engedélyeztek 0,15 ha-t. Ezzel ösztönözni kívánták, hogy egy családból minél többen dolgozzanak az mtsz-ben. A háztájira jogosultság feltételezte bizonyos számú munkanap teljesítését az előző évben.⁴⁵

1966 márciusában az új termelősövetkezeti alapszabály kidolgozásának időszakában a „tagságot nagyon foglalkoztatta az ún. személyi parcella, azaz a háztáji kert kérdése. E téren ugyanis a szövetkezetesítés befejezése óta különböző megoldásokat kényszerített ki a vidékenként eltérő helyzet, de a munkaerő-elvándorlás ütemének fékezése érdekében általánosan szükségesnek látszott a háztájihoz való jogot az mtsz munkájában levő tényleges részvételhez kötni.”⁴⁶ Az új jogszabály mégis tartalmaz egy olyan megfogalmazást, amely szerint: „Továbbra

is megtartják használatukban a háztájit azok a termelősövetkezeti családok, amelyek belépésükkor földet hoztak a szövetkezetbe, és a faluban laknak, függetlenül tisztségeiktől és attól, hogy hol dolgoznak.” E szerint a bekezdés szerint nem lehetett elvenni a személyi parcellát azoktól sem, akik egyetlen napot sem dolgoztak a közösben. Később – mert ezt sok gazdaságban méltánytalannak találták – ez gyakorlatilag úgy módosult, hogy a közgyűlés meghatározta, hogy a minimális kötelező munkanapot sem teljesítő tagoktól ideiglenesen, egy évre el lehetett venni ezt a parcellát.⁴⁷

A személyi parcellák juttatásával és gépi megmunkálásával megerősítették a tagság függőségét a szocialista szektortól. „A kollektív alatt avval a tizenöt ár veteményfóddal, amit szemkiszúrásból adtak, münköt sakkba tartottak, avval belőlünk rabszolgát csináltak. Met azétt a kicsi földétt egész esztendőön keresztül jóformán ingyen dógoztunk, azétt a munkáétt erősen kicsit fizettek.”⁴⁸

Az állami terményelvonás növekedésével párhuzamosan fokozódott a fogyasztás korlátozása, a szűkösség a mindennapi szükségletekben, romlott az életminőség.

Munkavándorlás. Idegenek a lokális miliókben

■ Az alacsony javadalmazással értelemszerűen összefüggött a kollektív gazdaságokban a tagság munkavállalási hajlandósága, a teljesítmény-visszatartás. „Elveszett az érdekltség. Ünnepekkor voltak a nagy bajok, amikor a sátoros ünnepek jöttek, akkor nem akartak az asszonyok menni sehova. Például ha húsvét korán volt, s a pityókaültetés még nem történt meg, akkor a pityókaválogatás bebukott. Mert a pincébe egy kicsit megcsirázik, s azt zsákba kellett tenni.”⁴⁹

A magángazdálkodásban a tulajdonos hatásköreinek, döntési jogköreinek felőlős gyakorlása, tulajdonának őrzése és gyarapítása morális kötelezettség volt. Ez a habitus a magántulajdon megszüntetésével érvénytelenedett: „Mindezek a változások alapjaiban rendítették meg a munkájával azonosuló ember személyiségének eszményeit. A kollektívizálás nemcsak a munka iránti elköteleződést rombolta le, hanem a munkakezdeményezéseket is, amelyek szorosan kötődtek a tulajdonhoz a paraszti gondolkodásmódban. Az ember nem kezdeményezhetett, amikor a munkavégzést a kollektív gazdaságok vezetősége irányította. A falusiak munkája a kollektívben a legalacsonyabb szintű volt, a döntéseket a »szakértők«, az agronómusok hozták, akik ritkán voltak helybeliek.”⁵⁰

A munkaerkölcs változása a „bérmunkás mentalitás” kialakulásával összefüggésben vált általánossá: „Az egyéni gazdálkodás megszűntével beszűkült a parasztok rendelkezési joga munkaerejükkel és munkájuk eredményével. A korábban áttekinthető és közvetlen érdekltség helyébe közvetítő érdeklstégi mechanizmusok léptek, amelyek jobb vagy rosszabb működése az egész mezőgazdasági termelés eredményét nagymértékben befolyásolta. Amíg az egyéni gazda nemcsak fogyasztói, de termelői mentalitással is rendelkezett, beruházott, tartalékkolt, ápolta földjét, állatait, ültetvényeit, amit sokszor magánál is előbbre valóként kezelte, a tsz-tagot már tipikus bérmunkás mentalitás jellemzi, megfelelő ösztönző és szankcionáló mechanizmusok hiányában munkáját elhanyagolja, lóg, az állatokat nem megfelelő módon látja el. Gondoskodása visszaszorul a háztájiba, ahol a korábbi mentalitás többé-kevésbé fenntartható.”⁵¹

Egy lelkész 1963-ban a földeken dolgozó tagság munkaritmusából – egy feljelentés szerint – teljesítmény-visszafogásra következtetett: „Informálok, hogy

Pálfi Albert lókodi unitárius lelkésszel beszélgetve, aki Udvarhelyen lakik, elmondta, hogy ő földműves családból jön, aki ma is végez mezei munkát és elnézte, hogy a kollektivista parasztok hogyan dolgoznak a gazdaságban, a közös munkákon. Megfigyelte, hogy ezek általában a közös munkákat nagyon kényelmesen végzik, lendület nélkül, jóval lassabban, mint ahogy a saját földjeiken dolgoztak, amikor egyéni gazdaságaik voltak. Ezért gyengék sok helyen a terméseredmények, és azért, mert a fiatalok, a legjobb munkaerő, ipari munkákra mentek, a jobb kereset és az ipari központok komfortosabb környezete miatt, ahol dolgoznak. Ez az általánosan ismert helyzet mutatja a falusi tömegek magatartása fejlesztésének állandó szükségességét, kollektivista munkával szemben.”⁵²

A földműves társadalomban a szorgalmas kitartó munkának és a gondos kalkulációnak struktúráképző szerepe volt. Az egyenlősítést meghirdető pártpolitika éppen ennek a nemzedéknek gyakorlatában igazolódott munkaerőkölcshöz, gazdasági beállítódásnak a hitelességét kérdőjelezte meg. Az önállóságukat küzdő, szerzeményeikre (föld, állatok, gazdasági eszközök, épületek) büszke gazdák, nem akartak egyenlők lenni azokkal, akik erre a teljesítményre nem voltak képesek. Nem fogadták el ezt a homogenizálást, nem hitték el, hogy ez az értékrend tartós lehet.⁵³ Azt meg végképp nem akarták elfogadni, hogy az új termelés-szervezetben nemcsak egyenlő elbírálás alá esnek velük – függetlenül a közösbbe bevitt javak értékétől –, hanem a vezető, irányító pozíciókat is emezeknek osztják ki.

Az életformaváltás, a beilleszkedés az új munkahelyi, települési, társadalmi környezetbe a falut elhagyók életútján feszültségekkel, konfliktusokkal terhes változás volt. A megrázó élményekről, tapasztalatokról az állambiztonsági iratok is tartalmaznak adalékokat:

„Kiss József informátor tájékoztató jelentése Gedő Andrei kapitánynak

A forrás tájékoztató, hogy 1974. szeptember 10-én a székelyudvarhelyi eszperesség irodájában a XXX. éves fejlődésről szóló referátumot ismertették a lelkészekkel. Ez alkalommal id. Báró József egyebek mellett megjegyezte, hogy nem mindenütt és a gazdaság minden ágazatában történt fejlődés. Az a véleménye, hogy a falu visszaesett. Úgy a gazdasági élete, mint a termelőereje. Beszélgetett falusi híveivel, akik sírva panaszkodtak, hogy ott Városfalván a faluban van házuk és dolgoznának otthon a mezőgazdaságban, de ennek nincs értelme, hogy meg tudjanak élni, könnyekkel a szemükben kell elmenjenek más vidékekre.”⁵⁴

A csökkenő taglétszám következményeként a termelőszervezetekben a munkacsúcsok idején átmeneti munkaerőhiány jelentkezett, ezt idegen munkaerő alkalmazásával pótolták. Az idegenek távolabbi falvakból, olykor más országrészekből érkező munkavállalók voltak, a helyi tagságénál magasabb bérezésért dolgoztak (nincs adatunk arra, hogy ezeket a béralkukat központilag szabályozták volna). A bérezési különbségek fokozták a tagság elégedetlenségét, folyamatosan táplálva ezzel az elvándorlást a termelőszövetkezetekből.

Az idegen munkavállalók és a helyi téjeszövetőség közötti kooperációk, alkuk személyes tapasztalatok felidézésével ma aligha kutathatók. De közvetett ismereteket, tapasztalatokat megőrzött az emlékezet: „Aztán későbbben annyira eluralkodott az idegen munkaerőnek az alkalmazása, hogy evvel a helyzettel még vissza is éltek a gazdaságok. Rengeteg visszaélés történt azáltal, hogy nem volt kellő ellenőrzés, mint máshol az ipari vállalatoknál, hogy mennyit dolgozott az illető, nem lehetett úgy ellenőrizni, s aztán összejátszások történtek, úgyhogy

a gazdaságot sokszor meglékölték azok, akik közel férköztek, a vezetők, akik az idegen embörökkel együtt dolgoztak.”⁵⁵

A szóbeli forrásokból és az egyelőre gyér kutatásokból arra következtethetünk, hogy a lopás a termelészövetkezetekből a Székelyföldön is általános jelenség volt, mint az országban vagy az országhatárokon túl, ahol a szovjet minta alapján közös gazdaságokat hoztak létre. „A felülről szervezett társasok és kollektívek vagyongazdálkodása, a társadalom legalsóbb kategóriáiból kinevezett vezetőség láttán már kezdettől fogva egyértelműsítette, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek gyors visszabillentését fogja szolgálni, a vagyont összekuporgató földművesek kárára. Válaszreakcióik természetesnek is hatottak: a munkaerő-visszatartás, az elvándorlás stratégiái mellett a közös javak titkon történő megdézsmálása [...]”⁵⁷ A háromszéki és az alcsíki kollektív gazdaságokban is hasonló volt a köztulajdonhoz való viszonyulás „A kollektívvel a fő baj az vót, hogy sok gazdája vót, s mindenki lopta s vitte. Aki kellett vóna ügyeljen a köztulajdonra, az loptott a legjobban, a szenet a vezetőség es örökké a maga üstje alá hajtotta. Nem hejába mondták, hogy a kollektív aranybánya, s aki nem lop, mind megbánja. Ezétt kellett végül szegény kollektívnek feloszolnia.”⁵⁸

A hetvenes évek elejéig bevezetett szociális juttatásokat – az orvosi ellátás ingyenessége, kedvezményes üdültetés, a szülési szabadsághoz való jog, gyermeksegély – „a városi dolgozókkal való egyenrangúsítás”-ként értelmezhetők a kortársak, de a több mint két évtizedes falu- és vidékellenes társadalom- és gazdaságpolitika következményei nem változtattak alapvetően a vidéki lakosság helyzetén. Összefoglalásként, idézzük a kollektivizálás következményeinek kortársi tapasztalataként a szocialista termelészervezésben dolgozó agrónomus véleményét: „Hát ez az egész kollektivizálás két nagy dolgot megcsinált: a falut tönkretette, a falunak az életmenete, ami addig volt, és ami fejlődött volna úgyis, az megbukott. A kollektivisták kiöregedtek, meghaltak, a fiatalokból egy se állott oda helyettük, már legalábbis itt nálunk nem. Lehet, hogy egyes helyeken, ahol nem volt hova menni, maradtak a mezőgazdaságban.”⁵⁹

Dumitru Şandru⁶⁰ agrártörténész az 1962 utáni új társadalmi viszonyokról és a szocialista projekt hatásairól megállapította, hogy Romániában a mezőgazdaság szocialista átalakítása „egyrészt a romániai kommunisták győzelmét jelentette – másfelől, a parasztság teljes alárendelését – legalábbis látszólag, a párt gazdasági terveinek. [...] Nem vitatható, hogy évek teltevel a szövetkezetesített mezőgazdaság a hektárhozamok növelésében előrelépéseket ért el. De ez nem mondható el a falusi kollektivisták életfeltételeiről, akiknek bár sok helyen javultak életkörülményei, sohase érték el – ritka kivétellel – azt az anyagi jólétet, amelyet a kommunista propagandában nekik megígértek. Sőt a 20. század kilencedik évtizedében a kollektivizált parasztság életviszonyai folyamatosan romlottak, minek következménye az egyre növekvő érdektelenség volt szövetkezeiteik iránt, melyeknek tagjai voltak.”⁶¹ Dumitru Şandru összegző értékelését a székelyföldi kollektivizált falvakban élők tapasztalattörténetei is alátámasztják.

■ JEGYZETEK

1. Kligman–Verdery 2015. 96.
2. Kligman–Verdery 2015. 70–71.
3. Uo.71.
4. „A dolgozó parasztság a számára egyetlen helyes úton, a kollektív gazdaság útján, a szocializmus útján, a szovjet kolhozparasztság és a hazai kollektivista parasztsok tapasztalatai alapján új, bőséges, boldog életet terem magának.” *A kollektív gazdaság mintá-alapszabályzata*. A Román Népköztársaság élmunkás kollektivis-

- táinak kongresszusán, 1953. május 23-án megszavazott szöveg. 1953. május 27-én jóváhagyta a Román Munkáspárt Központi vezetősége és a Román Népköztársaság Minisztertanácsa. Politikai Könyvkiadó, 1953. 6.
5. Valuch 2001.196.
  6. Venczel 1988. 108–122.
  7. Az MAT létrehozásának körülményeiről és következményeiről lásd Bottoni 2008.
  8. Gagyí 2009. 120.
  9. Novák 2016. 737.
  10. Novák 2016. 728.
  11. Hunya 1990. 97–98.
  12. Hunya 1990. 99.
  13. Hunya 1990. 109.
  14. Hunya 1990. 113.
  15. Hunya 1990. 112–113.
  16. Hunya 1990. 112.
  17. Hunya 1990. 112.
  18. Hunya 1990. 112.
  19. Bihari–Pokol 1992. 204.
  20. Bihari–Pokol 1992. 216–217.
  21. Juhász 2006. 80.
  22. Uo. 80.
  23. Tóth 1990. 283.
  24. Hunya 1990.102. A nyolcvanas évek második felétől a termelősövetkezeti tagságot kötelezték, hogy a háztáji parcellájukon termelt gabona, krumpli, cukorrépa és a saját kisgazdaságban termelt tej, disznóhús egy részét hatósági áron leszerződje az államnak. A terményelvonásnak ez a formája azonos volt az ötvenes évek második felében alkalmazott gyakorlattal.
  25. Gh. Dej 1959. 424.
  26. Hunya 1990. 103.
  27. Nagy 1972. 1049.
  28. Nagy 1972. 1049.
  29. Hunya 1990. 103.
  30. Juhász 2006. 81.
  31. Rácz 1993.
  32. Báró 2018.
  33. Hunya 1990. 103. Idézet: Miculescu, A.
  34. Tóth 1990. 81.
  35. Báró 2018.
  36. Báró 2018.
  37. Secr. 1958. 189. 102.
  38. Uo.
  39. Secr. 1958.189. 102.
  40. Rácz 1993.
  41. Nica–Balaure 1961. 74.
  42. Uo. 76.
  43. Uo. 78.
  44. Nagy 1972. 1049.
  45. Hunya 1990. 101–102.
  46. Nagy 1972. 1050.
  47. Nagy 1972. 1050.
  48. Tánczos 2008. 160.
  49. Báró 2018.
  50. Kligman–Verdery 2015. 414.
  51. Hunya 1990. 112–113.
  52. ACNSAS I 257625. Vol. 2.16. 1963. november 30. Octavian Ioan ügynök, Tájékoztató feljegyzés.
  53. Úgy véljük – bár ez még kevés empirikus adattal igazolható – hogy a nyolcvanas évek végére részlegesen újrendeződtek a lokális miliók vagyoni helyzetre alapuló hierarchiái. Ezt tükrözte a többször hallott vélemény: „Aki ezelőtt gyarló volt, most is az!” Az „ezelőtt” a társadalmi idő kollektívizálás előtti és utáni tagolására utal.
  54. ACNSAS R 0743377 Vol.1. 23. 1974. okt.25.
  55. Rácz 1993.
  56. Márkus 1991, Szabó Á. Töhötöm 2013, Sárkány 2016, Kinda 2017, Gagyí 2018.
  57. Kinda 2017. 179.
  58. Tánczos 2008. 160.
  59. Báró 2018.
  60. Dumitru Șandru, agrártörténész (1934–2013).
  61. Dumitru Șandru 2005. 60.

■ FORRÁSOK

Levéltári források

Arhivele Consiliului National pentru Studierea Arhivelor Securitatii (ACNSAS), I. 257625. Vol. 2.16. 1963. ACNSAS R 0743377 Vol.1. 23. 1974. okt. 25.

Udvarhely rajon iratai. Lőrincz György magángyűjteménye, Székelyudvarhely Secr. (Titkárság),1958.

Szöbeli interjúk

A szerző készítette interjúkban kérdezettek: Báró Attila, nyugalmazott agrármérnök (sz.1929) Székelykeresztúr, Rácز Dénes téveszfőkönyvelő (1925–2004).

Folyóirat: Korunk, Kolozsvár

■ IRODALOM

Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Universitas. Bp., 1992.

Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.

Gagyi József: *Fejezetek Románia társadalomtörténetéhez*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2009.

Gagyi József: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2018.

Gh. Gheorghiu Dej: *Cikkek és beszédek 1955. december – 1959. július*. Politikai Könyvkiadó Buk., 1959.

Hunya Gábor: *Románia területi fejlődése és regionális politikája*. In: *Románia 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet*. Atlantisz, Bp., 1990.

Hunya Gábor: *Az élelmészeti válság okai*. In: *Románia 1944–1990*.

Juhász Pál: *Emberk és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Jelenkutató Alapítvány, Bp., 2006.

Kinda István: *Kontrasztok*. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban. Kriza János Néprajzi Társaság, Székely Nemzeti Múzeum, Kvár, 2017.

Kligman, Gail –Verdery, Katherine: *Tărănii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*. Traducere de Justina Bandol. Polirom, Iași,2015.

Márkus István: *Gebe másodsor: a nyirkáitai szövevény*. In: *Az ismeretlen főszereplő*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991.186–221.

Miculescu, Angelo.: *A mezőgazdasági termelés koncentrációja és szakosítása*. Ceres, Buk., 1975.

Nagy Miklós: *Kettős célú agrárpolitikai szabályozások*. Korunk 31(1972). 7. sz.1049–1053.

Nica, S.– Balaure, Fl.: *Az RMP politikája a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének erősítésére és a mezőgazdaság szocialista átalakítására*. Politikai Könyvkiadó, Buk.,1961.

Novák Csaba Zoltán: *Az átmenet és a szocializmus évei, 1944–1989*. In: *Székelyföld története. III. kötet 1867–1990*. Szerkesztő Bárdi Nándor, Pál Judit. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016.

Sárkány Mihály: *Társadalom és gazdaság*. Válogatott szociálintropológiai írások. Összeállította Vargyas Gábor. L Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Bp., 2016.

Șandru, Dumitru: *Colectivizarea agriculturii și problema agrară: repere social-politice*. In: *Tărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*. Red. Dobrințu-Iordachi. Polirom, Iași, 2005. 45–62.

Szabó Á. Tőhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás*. Gazdaság, vidékiség és adaptáció egy erdélyi térségben. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2013.

Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak*. Bookart Kiadó, Csíkszereda, 2008.

Tóth László: *A román jogrendszer*. In: *Románia 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet*. Atlantisz. Bp., 1990.

Venczel József: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Válogatott írások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX század második felében*. Osiris Kiadó, Bp., 2005.